

TARİX VƏ TARİXİN FƏLSƏFƏSİNƏ DAİR

Eynulla Mədətli

tarix elmləri doktoru,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
emadatli@gmail.com

Araş İftixari

tarix üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
arasheftekhari@yahoo.com
DOI:10.30546/sw.2022.2.39.11

Xülasə. Qədim sözü yunanca “ἱστορία”, latınca “Historia”, ingiliscə “History”, ərəbcə “تاریخ”, Azərbaycanca isə “tarix” adlanan obyektiv və subyektiv fenomen, ümumiyyətlə, özünəməxsus anamlara, predmetə, tarixə və fəlsəfəyə malikdir. Elmi tədqiqat prinsiplərinə görə tədqiqat obyektı olan bütün mövzuların tarixi və fəlsəfəsi olduğu kimi, öz növbəsində fəlsəfənin də tarixi və tarixin isə fəlsəfəsi araşdırılır. İlk baxışda zamanı (çağı), məkanı, Tanrının iradəsini, insanın rolunu, başlanğıcı, sonu, Kainatın axarını, ardıcılığı və hadisələr kimi anamları özündə əks etdirən tarixin fəlsəfi baxımdan elmi tədqiqı, əsasən, elm fəlsəfəsinin ən önəmli sahələrindən biri hesab edilir. Tarixin fəlsəfəsini araşdıran müasir filosoflara görə bu sahənin iki əsas istiqaməti mövcuddur.

Birinci istiqamət “Tarixin nəzəri fəlsəfəsi” (Speculativ Philosophy of History) adlanır. Qədim tarixə malik olan bu sahədə, əsasən, canlı varlıqlar haqqında düşünülmən özəlliklərin tarixə tətbiqi nəticəsində tarixin ontoloji (nəliyi) mahiyyəti öyrənilir. Bu o deməkdir ki, tarixin hərəkəti, istiqaməti, ruhu, cismi, ilki, sonu, dönüş nöqtələri, müstəqilliyi, insanın tarixdə rolu, tarixdə determinizm, ixtiyar, intizam, qaydalar və bunların əksi məsələləri kimi mövzular tamamilə tarixin nəzəri fəlsəfəsinə aiddir. Misal üçün, Platon (Plato), Müqəddəs Avqustin (Saint Augustinus), Viko, Hegel, Marks, Spenqlər və Toynbi (Toynbee) kimi filosofların tarix haqqında irəli sürdükələri müstəqil və mərhələli düşüncələri bilavasitə tarixin nəzəri fəlsəfəsinə aiddir.

Tarixin fəlsəfəsinə dair ikinci istiqamət isə “Tarixin tənqidi fəlsəfəsi” (Critical Philosophy of History) adlanır. “Tarixin tənqidi araşdırılması” da adlandırılan bu sahə, əslində, müasir dövrdə xüsusi mənada inkişaf edən elmin (Science) və elm fəlsəfəsinin qollarından biri sayılır. Xatırladaq ki, tarix elminin fəlsəfəsini araşdırarkən, əslində, tarix mövzusunun epistemoloji cəhətləri elmi prinsiplər əsasında öyrənilir. Burada məhz elmi qaydaların və metodların tarix sahəsinə tətbiqi nəzərdə tutulur. Orada tarix ilə başqa elmlərin fərqi, tarixdə təcrübənin, nəzəriyyənin və qanunauyğunluğun mövcudluğu, tarixi araşdırmanın metodları, tarixin təfsiri, tarixdə öngörü və tarixi təhlildə dəyərlərin rolu kimi mövzuların tədqiqı ən əhəmiyyətli mövzulardan hesab edilir. Bu sahədə çalışan alimlərdən Ranke, Diltey, Kruçe, Kolinqvud, Valş, Popper, Qali və Batterfild kimi tarixşünasların əsərləri, birmənalı olaraq, tarixin elmi və tənqidi tədqiqinə həsr edilmişdir. Təbiidir ki, tarixin nəzəri fəlsəfəsi və elmi-tənqidi sahəsinin inkişafında əsas rola malik olan Qərb filosofları ilə bərabər, dünya fəlsəfəsində böyük iz qoymuş Mesopotamiya, Qədim Misir, Hindistan və Çin sivilizasiyalarının, eləcə də Şərqi səmavi və təbii dinlərinin rolu danılmazdır. Şərqi tənəkkür tarixinin ulduzlarından olan Budda, Zərdüş, Konfutsi (Konfucius) (551–479 BC), Mani, Məzdək, Bəhmənyar, Biruni, Farabi, İbn Sina, Nizami Gəncəvi, Sührəvərdi, Nəsimi və Füzuli kimi mütəfəkkirlərin Qərb fəlsəfəsinə verdikləri töhfələri və aldıkları təsirlərin izi onların əsərlərində müşahidə olunur. Hal hazırda Azərbaycan tarixinin qədimliyini, əhəmiyyətini, tarixi şəxsiyyətlərini, Azərbaycan fəlsəfəsini və Azərbaycanın tarixi tənəkkür aləminə verdiyi töhfələri göz önünə gətirdikdə, tarixin fəlsəfəsinə dair elmi-tədqiqat sahələrində böyük boşluqlar müşahidə olunur. Bu məqalədə əsas məqsədimiz həmin sahənin metodoloji təhlilini və ümumi strukturunu qısa şəkildə oxuculara təqdim etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: tarix, fəlsəfə, elm, tarix elmi, nəzəri fəlsəfə, tarix elminin fəlsəfəsi.

Giris

Fəlsəfə və tarix fenomenlərini, şübhəsiz ki, humanitar elmlərin yaxud humanitar araşdırmalar adlandırılan tədqiqat sahəsinin bir-biri ilə sıx əlaqədə olan ən fundamental sahələri hesab etmək məqsədəuyğun olardı. Fəlsəfə və tarix elmləri, birmənalı olaraq, bütün humanitar və dəqiq elmlərin təqdimatında tez-tez istifadə edilən və diqqəti cəlbən ən əsas, geniş və mübahisəli mövzuları əhatə edir. Qeyd edək ki, hər iki terminin tarixi və qədimliyi təfəkkür və insan tarixi kimi çox dərin və genişdir.

Antropoloji və mifoloji tədqiqatlara əsasən ağıllı, düşüncəli və müasir tipli insan növünün (homo sapiens) fəlsəfi düşüncəyə necə sahib olduğunu, dünyagörüşünün təkamülünü və insanın təfəkkür tarixinin mərhələlərini, əsasən, üç ümumi dövrə bölmək uyğun olardı. Birincisi, insanın təbiətdən asılı olduğu dövr, ikincisi, təbiətlə insanın tarazlı rəqabət dövrü və üçüncüsü isə insanın təbiətə təsir göstərdiyi dövr adlanır. Təfəkkürün inkişafı və sivilizasiyanın təkamülünə dair Qərb alimlərindən Cambatista Viko (1668-1744) üç mərhələdən ibarət dövrləşmə aparmışdır: ilahi dövr, qəhrəmanlıq və ya zadəganlıq dövrü, bəşər dövrü (Divine period, Heroic or aristocratic period, Human or popular period). Avqusta Komt (1798-1857) isə fetişist, metafizik və mücərrəd dövr (Fetishism, Metaphysical or Abstract Stage, Positive Stage) adı ilə dövrləşmə irəli sürmüşdür.

Xatırladaq ki, qeyd etdiyimiz mərhələlərin nəzəri və fəlsəfi cəhətlərini insanların ən qədim zamanlardan bu günədək yaratdığı müxtəlif sivilizasiyaların daşdığı fəlsəfi təfəkkürün simasında müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Qərb dünyasının 6 mərhələdən ibarət olan əsas fəlsəfi təfəkkür tarixinin bölgülərinə nəzər saldıqda görünür ki, birinci dövrdə (e.ə. IX və VIII əsrlərdən e.ə. V əsrdək) fəlsəfi təfəkkürün əsl mahiyyəti sabitliyin, təbiətin, miflərin və tanrıların üzərində dayanır. İkinci dövrdə (e.ə. V əsrdən V əsrə qədər) ərsəyə gələn fəlsəfənin mahiyyəti əsasən dəyişkənlik, metafizik, əxlaq, hüquq, cəmiyyət və siyasət mövzularına doğru yönəlmişdir. Üçüncü dövrdə (V əsrdən XIV-XV əsrə qədər) təfəkkür sahəsi məhdudlaşsa da, əsasən, ilahiyyat və metafizik sahələrinin inkişafı davam etdirilmişdir. Dördüncü dövr XV əsrdən XVII əsrə qədər İntibah dövrü adlanır. Həmin dövrün fəlsəfi təfəkkürü əsasən elm, maddə, müşahidə, insan, cəmiyyət və din sahələrini əhatə edir. Modern dövr (XVII əsrdən XX əsrin 60-cı illərinədək) adlanan beşinci dövrdə elmin digər sahələrinin inkişafı ilə bərabər fəlsəfi təfəkkür sahəsi də xeyli inkişaf etmişdir. Bu dövrün fəlsəfi təfəkkür sistemi, ümumiyyətlə, interdisiplinar (müxtəlif sahələrin ortaqlığı) və holizm (bütöv və geniş düşüncə) xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə ki, həmin dövrdə universal tarixi, fəlsəfi, ictimai, siyasi və iqtisadi məktəblər ərsəyə gəlmişdir. Əksər mütəxəssislərin fikrincə XX əsrin 60-cı illərindən etibarən postmodernizm dövrü başlanmışdır. Bu dövrün fəlsəfi təfəkkür sistemini və ondan qaynaqlanan ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətini, şübhəsiz ki, bəşərin təfəkkür tarixinin ən zəngin, mübahisəli və mürəkkəb dönəmi hesab etmək olar. Səbəb ondadır ki, məhz həmin dövrdən etibarən insanın əldə etdiyi bütün eyni (görünən) və zehni (düşünülən) nailiyyətləri tamamilə mübahisə mövzusuna çevrilmiş və onların haqqında təsəvvüredilməz ideyalar, tənqidlər və fəlsəfi fikirlər səsləndirilmişdir.

Qeyd edək ki, fəlsəfi təfəkkürün tarixi və formalaşması, əsasən yuxarıda qeyd edilən tarixi mərhələlərin gedişində formalaşan Şərq və Qərb sivilizasiyalarının mahiyyətində və qarşılıqlı əlaqələrində tədqiq edilir. Şərq fəlsəfəsinin formalaşmasının əlbəttə, qədim tarixi və zəngin ənənəsi vardır. Öz kökləri üzərində təşəkkül edən bu fəlsəfə zaman keçdikcə Qərb fəlsəfəsindən də bəhrələnmişdir. Eləcə də Qərb mədəniyyəti və fəlsəfəsi indiki qərb ölkələri xalqlarının tarixi təşəkkül prosesində həmin dövrdəki digər xalqların mədəniyyəti ilə əlaqədə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan bir sıra qədim xalqların, o cümlədən türklərin, çinlilərin, yunanların, italyanların və başqalarının əfsanə və miflərinin məzmun və qayələrində bənzərlik də səbəbsiz deyildir. Xalqların böyük köçləri və Böyük İpək Yolu boyunca meydana gələn mədəniyyət və fikir mübadiləsi bunu deməyə əsas verir. Böyük türk alimi Zəki Vəlidî Toğan “Tarixdə üsul” əsərində yazır: “Dişi heyvanı əmələ gətirən böyüyən cədd əfsanəsinə gəlincə, Romanın qurucusu olan Romul və Remin bir dişi qurdu əmələ gətirmiş olduğuna dair əfsanənin etrusklardan gəldiyinə və bununla da, Avropanın şərqindən gəlmiş olacağına dair yazılara baxaraq, bizdə bu etrusk əfsanəsinin türk və moğol Boz Qurd (Bortəçinə) əfsanəsindən alınmış olduğu fikri asanlıqla irəli sürülür”. Bu müddəadan tanınmış Azərbaycan türkoloqu Azər Turanın çıxardığı nəticə maraqlıdır. Tədqiqatçının nəzərinə dünyadakı ən qədim Boz Qurd əfsanəsi Örgənəkənlə bağlı yaddaşımızda, insan oğluna süd verən ən qədim qurd heykəli isə İtaliyadakı Kapitoli muzeyindədir. İtaliyadakı qurd heykəli Etrusk mədəniyyətinin yadigarıdır və ilahə Turan kimi, o da təxminən 3500 illik bir tarixin nişanəsidir (16, s.17).

Tarixin fəlsəfəsinə dərinlənə varid olduğca belə bir qənaət formalaşır ki, coğrafi yerləşməsindən asılı olmayaraq bəşər cəmiyyətini təşkil edən ayrı-ayrı toplumlar bir vahid orqanizmin üzvləri kimi bir-

birlərinə bağlıdılar, eyni ya bənzər köklərdən nəşət tapıblar, oxşar təkamül prosesi keçiblər. Dövlətlər və sərhədlər təbii bəşəri təmasları müəyyən çərçivələrə salaraq xalqları da özünəməxsus inkişaf yolu tutmağa yönəldiblər. Bir-birindən minlərlə kilometr uzaqlıqda eyni kökdən olan müxtəlif xalqların mövcudluğu bu fikri söyləməyə əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tədqiqatçılar etrusqların, türklərin və italyanların ortaq əcdadları olduğunu irəli sürürlər və bunun üçün yetərincə tarixi dəlillər vardır. Bundan və bunun kimi müxtəlif tarixi məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, tarixin fəlsəfəsi insan cəmiyyətinin təşəkkül və inkişafına, tarixin gedişatına, baş vermiş hadisə və proseslərə, onların yönünə, inkişaf meyillərinə hansısa məhdud bir coğrafiyada deyil, olduqca geniş fiziki, məvəvi arealda nəzər salınmalı, onlarda özünəməxsusluqla yanaşı, universallıq da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, müxtəlif tarixi dövrlərdə və fərqli coğrafiyalarda təşəkkül tapmalarına baxmayaraq dinlərin, dini kitabların, həmçinin elmin və elmi biliklərin əks olunduğu kitabların bir-birindən varisliklə necə qaynaqlandığını və zamanın çağırışlarına uyğunlaşdırıldığını görmək mümkün deyildir. Bir sözlə, tarixin fəlsəfəsində varislik əlaqəsi olduqca mühüm yer tutur və bu fəlsəfənin dərinədən dərk edilib müvafiq nəticələr çıxarılmasında nəsillərin və sülalələrin, dövlətlərin və imperatorluqların tarixi fəaliyyətlərinin izlənməsi zamanı hadisə və proseslərin bir-biri ilə tarixi bağlarını və əlaqələrini görmək zəruridir.

Həm də nəzərə alınmalıdır ki, fəlsəfi təfəkkürün üç əsas obyektə olan təbiətə, insana və metafizikaya dair irəli sürülən maddi, məcazi və nəzəri anlayışlar bir zərurət olaraq ərsəyə gətirilmişdir. Eyni zamanda fəlsəfi təfəkkürün inkişafı ilə bərabər, həmin prosesin əsas daşıyıcısı olan tarix və onun mahiyyətinə dair çox əhəmiyyətli olan bir sıra miflər, iddialar, nəzəriyyələr və fəlsəfi düşüncələr də formalaşmışdır. Uzun müddət sürən düşüncə tarixinin inkişafı nəticəsində digər elmi və qeyri-elmi sahələrlə bərabər tarixin iki fəlsəfi (ontoloji və epistemoloji) tədqiqat hövzəsi olan “Tarixin nəzəri fəlsəfəsi” və “Tarixin tənqidi fəlsəfəsi” sahələri də formalaşmış, bir fundamental tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Hal hazırda, bütün tədqiqat sahələrinin tarixi və fəlsəfəsi olduğu kimi, dünyanın məşhur elm ocaqlarında fəlsəfənin tarixi və tarixin fəlsəfəsi yüksək səviyyədə araşdırılır.

Məqalənin gələcək bölümlərində qeyd etdiyimiz şərti tarixi dövrləri nəzərə alaraq, terminoloji və ontoloji cəhətlərdən fəlsəfənin və tarixin qısa məzmunu bəyan edilir və sonda isə ilk dəfə fransız maarifçisi Volter (1694-1778) tərəfindən səsləndirilən “tarixin fəlsəfəsi” mövzusu şərh edilir.

Fəlsəfə nədir?

Məqalənin bu bölümündə fəlsəfənin nə olduğunu tam izah etmək iddiasında deyilik. Lakin tarixin fəlsəfəsini öyrənmək üçün öncə fəlsəfənin nə olduğuna münasibət bildirilməsi və fəlsəfi düşüncəyə necə sahib olmaq mövzularının öyrənilməsi zəruridir. Səbəb ondadır ki, insanın beynində bütün *eyni* (görünən) və *zehni* (dərk edilən, düşünülen) varlığın əksi ancaq duymaqdan, düşünməkdən, təfəkkürdən, şüurdan, bilməkdən və fəlsəfi baxışa malik olmaqdan asılıdır. Həmin əsasda ilkin məqamda yerləşən fəlsəfənin və fəlsəfi düşüncənin nə olduğunu qısa şəkildə bəyan etməklə, ardıcıl olaraq tarix və onun fəlsəfəsinin nə olduğuna dair çox geniş və əlverişli şərait yaranacaqdır.

Filosofia (φιλοσοφία) termini qədim yunan sözüdür. Bu termin filo (sevmək, istəmək) və sofıya (bilik, hikmət) sözlərinin birləşməsindən yaradılmışdır. Fəlsəfə -bilii, elmi və hikməti sevmək deməkdir və filosofia termininin ərəb dilinə uyğun formasıdır. Qədim yunan mütəfəkkiri Pifaqor ilk dəfə olaraq özünü filosof adlandırmışdır. O, “Mən öz yerimi bilirəm” ifadəsini işlətməklə nizam - intizamlı təfəkkürə malik olduğunu bəyan etmişdir. Qeyd edək ki, insan təfəkküründə varlığın (insan, cəmiyyət, təbiət və metafizik sahələr) nə olduğu (ontologiya) və varlığı necə dərk etmək (epistemoloji) mövzuları bilavasitə fəlsəfi araşdırmanın əsasını təşkil edir. Ərəb dilində və İslam dünyasında çox inkişaf etmiş fəlsəfə (فلسفه) mövzusunun kökündə o nədir “mə hovə” (ما هو) sualı dayanır və mərifət (معرفة) yolu ilə fəlsəfənin suallarına cavab verilir. Qərb filosofu B. Russell fəlsəfəni elm ilə ilahiyyatın arasında olan körpü kimi dəyərləndirir. O qeyd edir ki, fəlsəfə elm kimi insanın ağılına söykənir və ilahiyyat kimi qeyri-qəti mövzular haqqında olan təfəkkür sahəsini əhatə edir [20, s. 9].

Qərb filosoflarının bir çoxu qədim və Orta əsrlərdə Şərq ölkələrində fəlsəfi fikrin və təlimlərin Qərb ölkələrindəkindən əsrlərcə öncə yarandığını, zəngin bir elmi-mədəni irsə söykəndiyini qəbul etməyə həvəsli deyildirlər. Halbuki Orta əsrlərdə Qərb ölkələrində fəlsəfə uzun əsrlər xristianlıq dininin güclü təsiri altında olmuş və deyildi ki kimi, “teologiyanın kənizi” rolunu oynamışdı. Bir sıra tədqiqatçılar Qərb fəlsəfəsinin ruhi mənbəyi olan xristian fəlsəfəsinin formalaşmasını iki dövrə bölürlər:

xristianlığın yaranmasından VII əsrədək olan “Patristik dövr” və ondan sonra başlanan “Sxolastik dövr” (7, s.100).

Həqiqətən də orta çağlarda Qərbdə din ictimai şüurun aparıcı amilini təşkil edir, sxolastika və mistika fəlsəfi düşüncənin mayasını təşkil edirdi. Amma, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da Şərq peripatetizmi, panteizm, işraquilik, hürufilik kimi təlimlər mövcud idi və elmi fəlsəfə formalaşırdı. Qeyd edilməlidir ki, VII əsrin ortalarından etibarən böyük bir coğrafiyada islam dininin yayılması ilə islam fəlsəfi fikir və düşüncəsi formalaşmış, bu yeni zehniyyət Şərqdə getdikcə daha çox insanların zehninə və təfəkkürünə təsir göstərməyə başlamışdı. Xəlifə Məmunun zamanında (813-833) Bağdadda qurulan “Hikmət evi” (Beytul hikmə) həm qədim yunan filosoflarının əsərlərini ərəb dilinə tərcümə edib dərinlən araşdırmaqla, həm də müxtəlif xalqlara mənsub olan İslam alimlərinin fəlsəfəsini cəmləyib, təhlil edib, sistemləşdirməklə Şərq fəlsəfəsinə əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Burada o xüsusi da diqqətə alınmalıdır ki, İslam fəlsəfəsi islam düşüncəsinin təşəkkül və inkişafında oynadığı rol ilə yanaşı, Orta əsrlər Xristian fəlsəfəsinin və hətta modern dövr fəlsəfəsinin təşəkkülünə də mühüm töhfələr vermişdir (7, s.13).

Xatırladaq ki, fəlsəfənin tarixi də təfəkkürün tarixi kimi çox qədimdir. Onun tarixi mifiki dünyadan başlayaraq postmodern düşüncələrə qədər uzanır. Həmçinin yaranış mövzusunun başlanmış müasir dövrdə insanı və təbiəti özünə məşğul edən ən xırda mövzuları da əhatə edir. Lakin elmi-tədqiqat baxımından ümumfəlsəfə haqqında bir sıra əhəmiyyətli mövzular da irəli sürülmüşdür. Fəlsəfənin predmeti, fəlsəfədə varlıq mövzusu, eyniyyət və zehniyyət, fəlsəfənin tarixi, əsas istiqamətləri, nəzəriyyələri, məktəbləri, cərəyanları və fəlsəfənin digər elm sahələri ilə əlaqələri o, cümlədənədir. Özəl olaraq tarix və tarixin fəlsəfəsini araşdırmaq üçün də bir sıra önəmli mövzular irəli sürülmüşdür. Belə ki, fəlsəfi təfəkkürün müxtəlif mərhələlərində insanın varlığa münasibətinin ən ümumi anlayışlarla dərk edilmə məsələsi, əslində, fəlsəfi kateqoriyaların sayəsində baş vermişdir. Həmin kateqoriyalar insanın, təbiətin, cəmiyyətin və metafizikanın ümumi və özəl xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Fəlsəfi kateqoriyalar fəlsəfənin zamanca inkişaf səviyyəsinə görə dəyişir.

Ümumiyyətlə, fəlsəfənin kökündə duran problemləri, sualları, baxışları, fikirləri, nəzəriyyələri, mübahisələri və başqa mövzuları mahiyyət etibarilə müxtəlif qruplara bölmək mümkündür. Orada miflərə dair irəli sürülən geniş təsəvvürlərlə bərabər metafizik, məcazi və maddi anlayışlar haqqında da bir sıra məntiqi və fəlsəfi anlayışlar irəli sürülmüşdür. Məsələn, yaranış, yaradan, hərəkət, zaman, məkan, kəmiyyət, keyfiyyət, beyin, zəhn, ağıl, şüur, maddə, ruh, səbəb, nəticə, oxşarlıq, əkslik, ziddiyyət, təkcə və ümumi, subyekt və obyekt, mahiyyət, səbr, ixtiyar, azadlıq, ədalət, olay, təsadüf, nizam və nizamsızlıq, məzmun, forma, doğru, gerçək, yalan və həqiqət kimi mövzulara işarə etmək olar.

Xatırladaq ki, Antik dövrdən bu günədək gündəmdə olan fəlsəfi mövzular tamamilə insanın təfəkkür sahələrini əhatə edirdi. Bu ənənə Orta əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Həmin dövrlərdə tədqiq edilən ulduzcuqlardan tutmuş tibb, din, təbiyyat (fizika), hüquq, əxlaq, siyasət və başqa sahələrdə rəy verməyə səlahiyyəti olan şəxslər filosof yaxud həkim adlanırdı. Müasir tarixi dövrdə isə fəlsəfi təfəkkürün bütün bilik sahələrini əhatə etdiyinə baxmayaraq, elm və elmi metodların inkişafı nəticəsində fəlsəfənin əsas sahələri konkretləşmiş və müəyyən edilmişdir. Müasir dövrdə fəlsəfənin əhatə etdiyi elm, həyat, din, əxlaq, hüquq, tarix və ədəbiyyat kimi fundamental sahələrin elmi tədqiqi şübhəsiz ki, fəlsəfənin genişliyinə və etibarına heç bir xələl gətirmir. Xatırladaq ki, həmin sahələrin tədqiqi nəticəsində yüzlərlə nəhəng fəlsəfi, elmi, ictimai və siyasi məktəblər ərsəyə gəlmişdir.

Əlbəttə, son yüzillikdə fəlsəfənin elmlə, eləcə də elmin müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin genişlənməsi diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda fəlsəfənin cəmiyyətə gərəkliliyi də, onun elmə, mədəniyyətə, tarixə və əxlaqa təsirinin artması da get-gedə daha diqqətçəkici olur. İ.Məmmədzaadənin yazdığı kimi, fəlsəfə və elmin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi fəlsəfənin itirilməsi, onun elmin fəlsəfəsinə çevrilməsi demək deyildir. Bu fəlsəfənin təbii və humanitar elmlərlə, həmçinin özünün “daxili” fənnləri ilə, fəlsəfə tarixi, siyasi fəlsəfə və s. spesifik münasibətləri olan xüsusi elm kimi dərk olunmasıdır (11, s.4-5).

Bu gün dünyanın əksər elm ocaqlarında öyrənilən realizm, idealizm, naturalizm, materializm, amperizm, pozitivizm, sensualizm, utilitarizm, modernizm, post modernizm və b. məktəblər və cərəyanların mahiyyəti tamamilə fəlsəfi təfəkkür hövzəsinə aiddir. Fəlsəfə tarixinə qısaca nəzər

saldıqda görünür ki, yuxarıda sadaladığımız mövzular istisnasız olaraq əksər mütəfəkkirlərin diqqətini özünə cəlb etmiş və digər bilik sahələrinə də tətbiq edilmişdir. Fəlsəfəçi alimlərin bütün elmi və qeyri-elmi sahələrin mahiyyətinə dair irəli sürdüləri düşüncələrinin tətbiqi, nəticədə, ümumi və ixtisaslaşmış fəlsəfənin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Şübhəsiz ki, məqalədə araşdırdığımız tarixin mahiyyəti və fəlsəfəsi mövzusu da bilavasitə fəlsəfənin və fəlsəfi təfəkkürün tarix sahəsinə tətbiqi nəticəsində yaradılmış və formalaşmışdır. Belə ki, qədim dövrdən və Orta əsrlərdən tarixin mahiyyətinə dair miras qalmış fəlsəfi baxışların möhtəşəm nailiyyətləri ilə bərabər, təxminən XIX əsrin əvvəllərindən ərsəyə gələn elmi-fəlsəfi tədqiqat üsullarının tətbiqi vasitəsi ilə tarix və tarixşünaslıq sahələrində böyük yeniliklər əldə edilmişdir. Məqalənin girişində vurğuladığımız “Tarixin nəzəri fəlsəfəsi” ilə “Tarixin elmi və tənqidi fəlsəfəsi” mövzuları məhz həmin kontekstdə araşdırılır. Bir sözlə desək, ən qədim dövrlərdən bu günədək müxtəlif mütəfəkkirlər tərəfindən fəlsəfi məsələlərə dair verilən sualların və cavabların tarixə tətbiqi və onlardan çıxarılan nəticələr bilavasitə tarix fəlsəfəsinin ümumi görüşünü təşkil edir.

Tarix və tarixin fəlsəfəsi

Aydındır ki, tarix bir elm kimi insanın və cəmiyyətin keçdiyi yola, yetişdiyi səviyyəyə işıq tutmaqla gələcək üçün də bir “yol xəritəsi” çızır. Bu isə, əlbəttə, tarixçilərin xidmətidir ki, keçmişdə olub-bitənlərin obyektiv mənzərəsini yaratmaqla bəşəriyyətin, o cümlədən konkret coğrafiyalardakı xalqların formalaşması, inkişafının mərhələlərini, dövlətlərin meydana gəlməsini və onların qarşılıqlı münasibətlərini, sosial-siyasi prosesləri, mədəni-iqtisadi həyatı tədqiq və təhlil edərək cəmiyyətin mühakiməsinə verirlər. İnsan bəşəriyyətin, insan cəmiyyətlərinin formalaşmasının, təkamül və inqilabların, qarşıdurma və müharibələrin, sülh və əməkdaşlığın, bütövlükdə ictimai-siyasi münasibətlərin tarixini öyrəndikcə tarixi şüura yiyələnir, tədricən artıq tarixi təfəkkürə sahib olan, tarixə öz münasibəti olan şəxsiyyətə çevrilir. Bu mənada “tarixin həyat müəllimi” (“Historia est magistra vitae”) olduğu şəksizdir. Əlbəttə, burada tarixçilərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Tarixin fəlsəfəsinin də dərkə məhz tarixi qələmə alanın obyektivliyindən və peşə ustalığından asılı olur. Böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün dediyi kimi, “tarix yazmaq tarix yapmaq qədər mühümdür, yazan yapana sadıq qalmazsa, dəyişməyən həqiqət insanlığı şaşırdacaq bir mahiyyət alır”.

Tarixə, fikrimizcə, iki aspektdən yanaşmaq olar: birincisi, dünyanın, kainatın, insanlığın, canlı-cansız nə varsa, bütün var olanın insan iradəsindən asılı olmayan yaranış və təkamül prosesi kimi; ikincisi isə, bütün bunların yazıya alınması və bir tarixə çevrilməsi. Eləcə də, tarixə münasibətdə və onun qələmə alınmasında iki çür yanaşma ola bilər: biri, dünyada olub-bitənləri sadəcə statistika olaraq, seyrçi mövqedən qələmə almaq; o biri üsul isə, onu müqayisəli təhlillə, ondan əvvəl baş verənlərlə, səbəb-nəticə əlaqələrinin kontekstində, tarixin fəlsəfəsinə baş vuraraq qələmə almaq. Lakin tarixə istinad zamanı qədimdənqalma bir yanaşma bu gün də hələ yaşamaqdadır. Zamanında nə yazılıbsa yüz, min illər keçəndən sonra həmin yazının elmi obyektivliyindən, mötəbərliyindən asılı olmayaraq ona bir mənbə kimi istinad edilir. Məsələn, avropalıların “Tarixin atası”(əslində “tarixi yazanların atası” daha dəqiq tərcümədir) adlandırdığı, o zamankı Əhəmənilər(Pers) imperatorluğunun idarəsində olan Halikarnasda (indiki Türkiyədə) doğulmuş Herodotun(e.ə.484-e.ə.425) “Tarix”adlandırılan əsəri bu sahədə ilk mənbələrdən sayılır. Halbuki əsasən Yunan-Persiya müharibələrinə həsr edilən, müəyyən qədər də bu münasibətlərlə əlaqəli yaxın bölgə xalqlarından bəhs edən, gəzib gördüyü yerlərin və hadisələrin, danışılan rəvayətlərin qələmə alınmasından ibarət olan bu kitab, birmənalı olaraq, etibarlı mənbə sayılmamalıdır. Buna baxmayaraq, tarixşünaslıq baxımından ilk əsərlərdən olduğundan bütün müsbət və mənfilərini ilə o qiymətli bir qaynaq hesab edilməkdədir. Bu əsərin əsl mədəni qaynağının mifik təfəkkürlə, qədim yunan inancları ilə bağlılığı və müəllifinin geniş dünyagörüşünə malik olması elə həmin dövrdə, e.ə. V əsrdə yunan fəlsəfəsinin də təsir gücündən xəbər verir. Belə tarixi əsərlərdə tarixin fəlsəfəsinə dair bir sıra dəyərli nümunələrə, təsvir və şərtlərə diqqət edəndə tarixi hadisələrin, xüsusən də müharibələrin insanların tarixi şüurunda və təfəkküründə dərin iz saldığına, bəşəriyyətin inkişaf tərzinə və istiqamətinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyinə əmin oluruq.

Tanınmış türk tarixçisi İlber Ortaylı tarix şüurunun hər bir insan, həm də hər bir cəmiyyət üçün vacibliyini vurğulayaraq insanı “tarix şüuruna malik varlıq” hesab edir (14, s.15).

Qeyd edilməlidir ki, tarix şüuru olmadan tarixin fəlsəfəsinə də anlamaq, ondan indi və gələcək üçün nəticələr çıxarmaq da mümkün deyildir. Bu şüurun formalaşması və davamlı fəaliyyəti prosesində

isə qırılma, fasilə ya boşluqlar olmamalıdır. Kimlik, mənsubiyyət, dil, din, adət-ənənələr və bu kimi insana xas olan ayrılmaz anlayışlar da tarixi şüurun səviyyəsi ilə əlaqədar olur. Müharibələrlə bir xalqın bölünüb parçalanması, əsrlərlə eyni xalqa mənsub insanların bir-birindən ayrı salınması tarixi şüuru ciddi zədələyir, bu isə milli şüurun təşəkkülünə öz mənfi təsirlərini qoyur. Ayrı-ayrı tarixçilər tərəfindən tarixi hadisə və proseslərin siyasi məqsədlərlə, məqsədyönlü şəkildə yanlış yozulması və sifarişlə yazılması əsrlər boyu rast gəlinən üsuldur. Məlum olduğu kimi, Çar Rusiyası, sonra Sovet Rusiyası Qafqaza, Cənubi Qafqaza, Güney Azərbaycana və Anadoluya tarix boyunca dəfələrlə hücumlar edib, müharibələr aparıb, torpaqları işğal edib, xalqların tarixi taleyini bərbad hala salıb, amma hakimiyyətə xidmət edən tarixçilik bu istilaları xilaskarlıq missiyası kimi qələmə verib, işğal və ilhaq “xalqların Rusiyaya könüllü birləşməsi” kimi nəsilərə təqdim edilib (8, s.81). Yaxın keçmişimizdə, kommunist rejimi zamanı “SSRİ tarixi” adı altında tədris edilən tarix kitabları bunun bariz nümunəsidir. Məqsəd xalqları tarixi şüurdan məhrum edərək onların qondarma “sovet xalqı”na mənsubluğunu yeritmək idi ki, kimsə öz tarixi keçmişini yada salmasın. Bu yanaşma təkcə keçmişdə törədilənlərə haqq qazandırmaq deyil, eyni zamanda gələcəkdə də bənzər addımlar atılmasına “tarixi” zəmin hazırlamaqdır. Günümüzdə də belə siyasət yeridənlər, böyük bir xalqın tarix və mədəniyyətini inkar edənlər, hətta ona sahib çıxanlar vardır. Buna görə də dövlətinə, sərhədlərinə, müstəqilliyinə sadıq olmaqla yanaşı, xalqların öz tarixlərinə də sahib çıxmaları zəruridir.

Tarixə, əlbəttə, məlum zaman və məkan çərçivəsində baş verən proses kimi yanaşılmalıdır. Yəni, tarixin fəlsəfəsini anlamaq üçün coğrafi amilləri və müəyyən zaman kəsiyində həmin bölgədə və ətraflarında baş verənlərin qarşılıqlı əlaqəsini anlamaq lazımdır. Məsələn, əsrlər boyunca vətənimizin ərazisində türkəsilli sülalə hökmdarları böyük dövlətlər qurmuşlar. Bunun nəticəsində 1918-1920-ci illərdə tarixi torpaqlarımızın şimal hissəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Şərqi ilk demokratik dövləti qurulmuşdu və bu cümhuriyyətin qısa zamanda həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın milli dövlət quruculuğu təcrübəsinə tarixi töhfə idi. Lakin uzun illər boyu kommunist rejimi tərəfindən bu tarixdən uzaq tutulduğumuz, tarixi yaddaşın pozulması üçün müxtəlif cəlbədicilər altında pərdələnən təbliğat maşını öz işini görmüşdü və istiqlalı yenidən əldə etmək həm uzun çəkdi, həm də xalqımız hədsiz qurbanlar verməli oldu. 1918-ci ilin martında xalqımıza qarşı ermənilərin törətdiyi qanlı gırğınların dərsləri unudurulduğuna görə düşmənlə mübarizəyə nə mənəvi olaraq, nə də hərbi mənada hazır deyildik. Bunun nəticəsində 1992-2020-ci illərdə torpaqlarımız düşmən işğalında tar-mar edildi, bir milyondan çox soydaşımız qaçqın həyatı yaşadı. Yalnız 44 günlük Vətən müharibəsi ilə biz, necə deyirlər, köhnə günahlarımızı yuduq. Bundan belə yaxın tarixin dərsləri də beyinlərə hakim olmalı, vətənçiliyin, vətən uğrunda mübarizənin fəlsəfəsi aydın dərk edilən və zehinləri, ürəkləri dolduran bir enerji kimi mənimsənilməlidir.

Azərbaycan xalqının da mənsub olduğu türk xalqlarının çoxminillik ibrətli tarixi vardır. İlbrət Ortaylı haqlı olaraq yazır: “Dünya tarixinin, az qala, hər mərhələsində türklərin izinə rast gəlmək olar. Türkləri nəzərə almadan ətrafımızdakı tayfaların, böyük Avropa dövlətlərinin milli tarixini araşdırmaq mümkün deyil. Heç bir Yaxın Şərq ölkəsinin, nə də rus-slavyan ölkəsinin milli tarixini və mənsubiyyətini türkləri nəzərə almadan dərk etmək mümkün deyil (14, s.7).

Tarixin nə olub nə olmadığını öyrənmək üçün onun terminoloji mənasını və fəlsəfi mahiyyətini araşdıran alimlərin əsərlərinə müraciət etmək lazımdır. Təbii haldır ki, tarix fenomeni Kainatın bütün maddi və mənəvi sahələrinə dəlalət etdiyinə görə əksər mütəfəkkirlər tərəfindən tarix haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmiş və maraqlı əsərlər yazılmışdır. Tarixin terminoloji izahatını öyrənmək üçün öncə qədim dillərə və mənbələrə müraciət etmək zəruridir.

Akkad yazılarında “Ərxu” (أَرخو), ibri dilində “Yerx” (יֶרֶח), arami dilində “Yərx” (ܝܪܝܚ), Efiopiada “Vərx” (ወርክ) və Yəmən ərəbcəsində “Vrx” (وَرخ) kökündən yaranan tarix termini, əslində, Sami mənşəlidir. Xatırladaq ki, “Vərx” (وَرخ) sözünün cəm forması olan “Əvrəxəm” (أَوْرَخَم) termini Ərəbistanın cənubunda tapılan daş yazılarında dərc olunaraq “Qəməri ay” mənasını ifadə edir. Əbu Səid Bin Qərib Əsməi (Hicir 213-cü ildə vəfat etmişdir) tarix (تاريخ) sözünü ərəb mənşəli hesab edir. O, yazır ki, Qeysi tayfası tarixin məsdərini “Ərəx” (أَرخ) və Təməmilər isə “Vərx” (وَرخ) hesab edirlər. Lakin “Ərəx” sözü çox rəvac tapıbdir. Cəvahirinin fikrincə, tarix termininin kökü çöl inəyinin balası mənasını daşıyan “Ərəx” (أَرخ) yaxud “Erəx” (إِرْخ) sözlərindən qaynaqlanır. Lakin Cəvaliqi tarix

termininin ərəb mənşəli olmadığını və müsəlmanlar tərəfindən “Əhli kitab”dan (İslamdan öncə mövcud olan kitablı dinlərə inananlar) alındığını vurğulayır.¹

Qədim yunanca “ἱστορία” (İstoria), latınca “Historia” və ingiliscə “History” deyilən tarix termini, əslində, digər xalqların təsəvvüründə olduğu kimi zamanı, məkanı, olayları, mifləri, başlanğıcı və Kainatın axarı kimi anamları özündə əks etdirir. Qeyd olunan terminlər bilavasitə zaman və məkan kontekstlərində yerləşən müxtəlif miflərin, metafizik anamların, peyğəmbərlərin, insanların, xalqların, təbiətin və önəmli olayların ənənəvi formada rəvayətini və yozumunu əks etdirir. Təbidir ki, bu qədər geniş anlam daşıyan tarix mövzusunun özünəməxsus dərin və sanballı fəlsəfəyə malik olduğu təsdiq edilmişdir.

Azərbaycanın qədim filosoflarının, şairlərinin, ariflərinin və tarixçilərinin əsərlərində məhz “tarixin fəlsəfəsi” termininə rast gəlinməsə də, onların əsərlərində bilavasitə fəlsəfənin predmetinə, o cümlədən tarixin mahiyyətinə dair sanballı fikirlər irəli sürülmüşdür. Müasir Azərbaycan müəlliflərindən İ.Məmmədşadın (11), S.Xəlilovun (6), A.Əsədovun (3), R.Əhmədlinin (1), Mir Cəlalın (13), A.Əlizadənin (2), A.Hacılinin (4) və R.Mehdiyevin (9) əsərləri bilavasitə mifologiya, tarixin, insanın, dövlətin və inkişaf mərhələlərinin fəlsəfəsini əhatə edir. Azərbaycan tarixşünaslığında S.Xəlilovun Azərbaycan qəzetində nəşr etdirdiyi “Tarixin fəlsəfi əsasları” adlı silsilə məqalələri demək olar ki, tarixin fəlsəfəsini ümumi şəkildə əks etdirən tədqiqat əsəridir. Müəllif akademik Ramiz Mehdiyevin “Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi” məqaləsini əsas götürərək, tarixin mahiyyətini və fəlsəfəsini şərh etməyə səy göstərmişdir (9, s.4).

“Stanford Fəlsəfə Ensiklopediyası”nda tarixin fəlsəfəsi mövzusunı şərh etmək məqsədilə bir sıra əhəmiyyətli suallar irəli sürülmüşdür. Burada qeyd olunur ki, “Bu haqda səslənmiş müxtəlif fikirlərin çoxluğunu nəzərə alaraq, tarixin fəlsəfəsinə dair uyğun bir tərif vermək mümkün deyildir. Əslində, “tarixin fəlsəfəsi” ifadəsini səsləndirəndə tək bir fəlsəfi ənənəyə istinad etdiyimizi təsəvvür etmək yanlışdır. Çünki burada xarakterizə olunan tədqiqat sahələri nadir hallarda bir-biri ilə dialoqa girirlər. Bütün bunlara baxmayaraq filosofların metafizika, hermenevtika, epistemologiya və etika haqqında düşüncələrini bir neçə sual ətrafında toplamaq mümkündür:

1. Tarix nədən ibarətdir. Fərdi hərəkətlərdən, ictimai quruluşlardan, dövrlər və mərhələlərdən, sivilizasiyalardan, böyük səbəbdən və ilahi müdaxilədənmi?

2. Tarix bütövlükdə onu təşkil edən ayrı-ayrı fərdi hadisələr və hərəkətlərin xaricində yerləşən mənaya, quruluşa və ya istiqamətə sahibdirmi?

3. Tarixi bilməkdə, bildirməkdə və izah etməkdə niyyət nədir?

4. Başər tarixi ilə bağlı həqiqətlər indiki nəsil üçün nə dərəcədə mənəvi məsuliyyətlər yaradır?

Məqalənin giriş hissəsində qeyd olunduğu kimi, tarixin mahiyyətinə dair irəli sürülən fəlsəfi və fundamental mövzuların elmi tədqiqi nəticəsində iki əsas tədqiqat sahəsi yaradılmışdır. “Tarixin nəzəri fəlsəfəsi” və “Tarixin elmi-tənqidi fəlsəfəsi” sahələri həmin istiqamətdə formalaşan fundamental tədqiqat obyektləri hesab edilir. Orta əsrlərə aid fəlsəfə əsərlərində tarixin nəzəri fəlsəfəsi birinci növ fəlsəfənin kontekstində şərh edilmişdir. Tarixin ikinci növ fəlsəfəsi isə elmi - tənqidi fəlsəfə adlanır. Bu iki fəlsəfi mövzu tamamilə metod və məqsəd (qayə) baxımından fərqlidir. Tarixin nəzəri fəlsəfəsi, əsasən, ümumtarixi mövzuların tədqiqini və şərhini öz əhatəsinə daxil etməyə səy göstərir. Tarixin elmi fəlsəfəsi isə tarixin elmiliyini, bu elmin müxtəlif cəhətlərini, metodlarını, nəzəriyyələrini, fərziyyələrini, tarixin başqa elmlərlə əlaqəsini, eksperimental və ümumiləşdirmə qabiliyyətlərini və tarix elminin qayəsini öyrənməyi özünə məqsəd götürmüşdür. Xatırladaq ki, tarixi tədqiqatla məşğul olan alimlər üçün hər iki növ fəlsəfi baxışın mövzusunun, metodlarını, nəzəriyyələrini və məqsədlərini düzgün öyrənmək çox zəruridir. Həmin istiqamətdə müxtəlif filosoflar və tarixçilər tərəfindən irəli sürülən fikirlərin düzgün təhlili xeyli önəm daşıyır.

Tarixşünas Ə.Zərrinkubun fikrincə, XIX əsrdə Avropada, xüsusilə Almaniyada və Fransada gündəmdə olan “romantizm” cərəyanının keçmiş hadisələrə yenidən qayıdışı tarix mövzusunun tədqiqinə təkan vermişdir. O səbəbdəndir ki, XIX əsr tarix əsri adlanır (VII, s.92). Müəllif təkid edir ki, həmin dövrdə yazıb yaradan Edvard Gibbon (1737-1793), Wilyam Robertson (1846-1894), Barthold Georq Niebur (1776-1831), Leopold von Ranke (1795-1886), Xristian Matthias Teodor Mommsen

¹ Ətraflı bax: ədəbiyyat siyahısında I, II, III, IV, V.

(1817-1903), François Guizot (1787-1874), Jules Michelet (1798-1874), Tomas Babinqton Makalay (1800-1859), Tomas Karlile (1795-1881) və Con Riçard Grin, (1837-1883) kimi tarixçilərin zəngin əsərlərinə baxmayaraq, həmin əsərlərdə tarixin elmi və tənqidi tədqiqinə dair heç bir elmi və nizam-intizamlı təfəkkür sistemi müşahidə olunmur (VII, s.92-105). Xatırladaq ki, adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərin əsərlərində müşahidə olunan determinizmin, holizmin və tarixi ilahiyyatın üstün cəhətləri şübhəsiz ki, tarixin nəzəri fəlsəfəsini əks etdirən tədqiqat sahəsini əhatə etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fəlsəfi baxışı Antik dövrə aid tarixi mənbələrdə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Herodotun 9 hissədən ibarət olan “Tarix” əsərinin 9 tanrıya həsr edildiyi və həmin əsərdə yüzlərcə dəfə təkrar olunan “God” (Tanrı) və 4 dəfə təkrar olunan “Gods Will” (Tanrının iradəsi) (19, s.40, 145, 228, 541) mövzusu, əslində, “Tarixin atası”nın miflərə və tanrılara bağlı olduğunu göstərir. Həmin məsələ, şübhəsiz ki, XIX əsrə qədər tarixi təfəkkürə hakim olan Allahın məşiiyyəti (iradəsi və planı) mövzusunun hegemonluğunu sübut edir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz filosoflardan başqa əsasən Plato (e.ə 427-347), Saint Augustinus Avqustin (354-430) və Yoaxim Flora (1135-1202) kimi filosofların tarixi təfəkkürü, əslində, tarixin nəzəri fəlsəfəsini əks etdirir.

Həmin istiqamətdə ümumdünya tarixinin mahiyyətini açmağa çalışan filosoflardan isə Bossuet (Jacques Bénigne Bossuet. 1627-1704), Viko (Giambattista Vico. 1668-1744) Kant (Immanuel Kant. 1724-1804), Hegel (G.W.F. Hegel. 1770-1831), (Markiz de Kondorse of Condorcet. 1743-1794), Herder (Johann Gottfried Herder 1744-1803), Fichte (Johann Gottlieb Fichte. 1762-1814), Sellinq (Friedrich Wilhelm Joseph Schelling. 1775-1854), Marks (Karl Heinrich Marx. 1818-1883), Engels (Friedrich Engels. 1820-1895), Spenqler (Oswald Manuel Arnold Gottfried Spengler 1880-1936) və Toynbi (Arnold Joseph Toynbee. 1889-1975) kimi filosofların baxışları da, əsasən, tarixin nəzəri fəlsəfəsini əhatə edir. Həmin müəlliflərin təfəkkür sistemini birmənalı olaraq Antik dövrdən və orta əsrlərdən miras qalmış “Tarixin nəzəri fəlsəfəsi” sahəsinə daxil etmək olar. Bu müəlliflərin əsərlərində tarixin ümumaləm planının bir hissəsi olduğu və Allahın məşiiyyəti (iradə və plan) kimi təsəvvür edildiyi əsas tezis kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Tarixin nəzəri fəlsəfəsinin kontekstində yazılmış Avqustinin “Tanrının şəhəri”, Bossuetin “Dünya tarixi haqqında şərhlər”, Vikonun “Yeni bir elmin prinsipləri”, Hegelin “Dünya tarixinin fəlsəfəsinə dair mühazirələr”, Marksın “Tarixi materializm”, Spenqlerin “Qərbin uçuşu” və Toynbinin “Tarixin tədqiqi” (A study of History) kimi sanballı əsərlərinin mahiyyəti, əsasən, dünyanı bürüyən böyük ruhu, determinizmi, Allahın iradəsini, tarixin mərhələlərini və tarixin insanı əhatə etməsi kimi geniş və universal düşüncələri əks etdirir.

Tarix haqqında formalaşan universal nəzəriyyələrin əhatə dairəsi xeyli genişdir. Bu sahədə mövcud olan nəzəriyyələr beş əsas başlıq altında öyrənilir. Tarixin “Böyük Tanrı nəzəriyyəsi” (The Great God Theory) Kainatın yaranışını əks etdirən ən ilkin və miflərə söykənən nəzəriyyə hesab edilmişdir. “Böyük insan nəzəriyyəsi” (The Great Man Theory) tarixdə yarı tanrı insanların, qəhrəmanların, peyğəmbərlərin və şahların rolunu izah etməyə cəhd göstərir. “Böyük ağıl nəzəriyyəsi” (The Great Mind Theory) böyük Tanrı-insan düşüncə xəttinin daha inkişaf etmiş və fəlsəfi bir variantıdır və ağılın (Nous) dünyanı idarə etdiyi iddia edilir. “Ən yaxşı insanlar nəzəriyyəsi” (The Best People Theory) əsasən “üstün irqə” mənsub insanların, millətlərin və hakim təbəqənin tarixi rolunu izah etməyə çalışır və “İnsan təbiəti nəzəriyyəsində (The Human Nature Theory) isə insanın zəifliyini və təbiətini əsas amil hesab etməklə, tarixin mahiyyəti insan təbiətinin yaxşı və ya pis keyfiyyətləri əsasında müəyyən edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixin nəzəri, məcazi və metafizik məzmunlu mahiyyətini açmaq istəyən mütəfəkkirlərin qayəsindən fərqli olaraq, tarixin elmi prinsiplər əsasında tədqiqinə səy göstərən filosofların predmeti, metodu və məqsədi tam başqadır. Tarixin obyektivliyi və subyektivliyi məsələsini nəzərə almaq şərti ilə insan təfəkkürünün müxtəlif tarixi hadisələrə, reallıqlara, həqiqətlərə və təsəvvürlərə dair elmi münasibəti bilavasitə tarixin elmi fəlsəfəsini müəyyənləşdirir. Bu cərəyan, əslində, müasir dövrdə ərsəyə gələn təcürbəçilik və pozitivizm kimi elmi-fəlsəfi düşüncə tərzinin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, tarix mövzusunun elmi tədqiqi məsələsi bilavasitə elmi düşüncənin və metodların inkişafı nəticəsində bir zərurət kimi ərsəyə gəlmiş və əksər alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Tarix elminin fəlsəfəsinə dair sadaladığımız suallara cavab verməyə səy göstərən alimlərdən Ranke (Leopold von Ranke. 1795-1886), Diltey (Wilhelm Dilthey. 1833-1911), Kruçe (Benedetto Croce. 1866-1952), Kolinqvud (Robin George Collingwood. 1889-1943), Valş (Joseph Leonard Walsh. 1895-1973), Popper (Sir Karl Raimund Popper. 1902-1994), Batterfield (Sir Herbert Butterfield. 1900- 1979) kimi tarixşünasların tarixin elmi fəlsəfəsinə dair çox əhəmiyyətli fikirləri mövcuddur.

Tarixin fəlsəfəsinin müxtəlif cəhətlərini öyrənmək üçün bir sıra məşhur filosofların tarix haqqında düşüncələri maraq doğurur. Mövzunun genişliyini nəzərə alaraq ingilis filosofu A.Toynbinin tarixin ilahi, universal və nəzəri fəlsəfəsi haqqında fikirlərinə qısaca nəzər salmaq məqsədə uyğun olardı. A.Toynbinin siyasi fikirlərinə və ermənilərin uydurduğu soyqırım haqqında düşüncələrinə (22) toxunmadan qeyd edək ki, onun tarix haqqında irəli sürdüyü nəzəri müddəaları 10 cildən ibarət olan "A Study of History" (17) (Tarixin tədqiqi) adlı əsərində öz əksini tapmışdır. Müəllif ümumtarix haqqında təsəvvür etdiyi universal qanunları kəşf etmək məqsədilə fundament hesab etdiyi 26 sivilizasiyanın üzərində araşdırmalar aparmış və dəyişilməz olan tarixin mərhələlərini (doğuş, yüksəliş, yeniş və dağılış) təsbit etmişdir. Toynbinin fikrincə, sivilizasiyaların dərk ediləsi mahiyyətinin araşdırılması qətiyyətlə insanların, irqlərin, zamanın, məkanın, coğrafiyanın, ictimai təbəqələrin, millətlərin, dövlətlərin və tarixi hadisələrin ötürü mahiyyəti ilə müqayisədə ən fundamental obyekt hesab edilir (20).

A.Toynbinin fikrincə, "Challenge-Response" (aksiya-reaksiya ya etki-təpki, çağırış-cavab) normaları sivilizasiyaların yaranma mənşəyi və tarixin qanunauyğunluğunun meyarıdır. Bir sivilizasiyanın son məqsədi qətiyyətlə universal dinin icad edilməsindən ibarətdir. Onun fikrincə, ümumtarixin sonu "Yaradıcı tanrısal ədalət" ilə nəticələnməkdir. İnsan tarixinin və insan üçün ali xeyrin ən son nöqtəsi Xristianlıq dinidir. A.Toynbinin tarix haqqında düşüncələrinə diqqət yetirdikdə görünür ki, müəllif öz fikirlərini əsaslandırmaq məqsədilə elmi tədqiqat prinsiplərinə və elmi metodlara müraciət etsə də, onun fəlsəfi təfəkkürünün istiqaməti tamamilə Antik dövrdən miras qalan metafizik, ilahiyyat və universal məfkurələrə söykənmişdir. Həmin düşüncələrin nümunələri bilavasitə Plato, Saint Avqustinus, Viko, Hegel, Marks və Spenqler kimi filosofların əsərlərində irəli sürülən determinizm, holizm, Allahın məşiiyyəti (iradə və plan), dünyanı bürüyən böyük ruh, Allahın iradəsi və tarixi ilahiyyatın müxtəlif cəhətləri bilavasitə tarixin ümumi nəzəriyyələrini əks etdirir. Həmin ideyaların oxşarını alman filosofu F.Hegelin tarix fəlsəfəsində də müşahidə etmək mümkündür. F.Hegel təkid edir ki, "Tarix İsa peyğənbərdən başlanır və onda sona çatır. Allahın oğlunun zühuru dünya tarixinin ən əsas oxudur. Belə ki, hər gün duyduğumuz tarixin varlığı onun İsa dininin üzərində qurulduğunun dəlilidir (VI, s.15).

Frensis Fukuyama "Tarixin sonu və axırıncı insan" əsərində F.Hegelə və K.Marksa istinad edərək belə qənaətə gəlir ki, insan cəmiyyətinin təkamül prosesi əbədi ola bilməz və bu proses bir vaxt dayanacaqdır, beləliklə də tarixin sonu yetişəcəkdir (23, s.9). O, tarixin mənasını və inkişaf istiqamətini təhlil edərək bəşəriyyət üçün universal tarix modeli təklif edir. O, liberal demokratiyanı insan cəmiyyətinin çata biləcəyi mükəmməl nailiyyət sayaraq hesab edir ki, tarixin sonu ilə nəticələnmək dünya liberal inqilabı artıq başlamışdır, totalitar və avtoritar rejimlər ömrünü başa çatdırır.

Filosof Yusif Rüstəmov Fukuyamanın Universal tarix barədə baxışlarını təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, " tarixi alimlər yaradır, hadisələr kor-koranə baş vermir, onları insanlar şüurlu surətdə yaradırlar. Tarix şüurlu insanların qurduqları bütövdür. İnsanlar həmişə azad yaşamağa çalışıblar, ədalətli cəmiyyət qurmağı arzu ediblər. Tarix isə, insanların bu arzuları həyata keçirmək meydanıdır (15, s.25).

Əlbəttə, bu fikirlər mübahisəli olsa da, burada həqiqət də vardır. Bizim fikrimizcə, tarix də zaman kimi insan iradəsindən asılı olmayan əbədi prosesdir, insan onu yalnız qeydə almaqla, olub-bitənləri yazıya almaqla və onları sistemləşdirməklə yazılı tarixin yaradıcısı ola bilər. İnsan təfəkkürü inkişaf etdikcə tarixə də münasibət dəyişilir, təsvir və statistikadan təhlil və dəyərləndirmələrə keçilir, tarixin fəlsəfəsinin dərk edilməsi və ondan gələcəyin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilməsi önə çıxır. İnsanlar, Yuval Hararinin dediyi kimi, faktlarla, rəqəmlərlə, yaxud tənliklərlə deyil, tarixlə düşünülür. Tarix nə qədər asan olsa, o qədər yaxşı olar. Onun nəzərincə, XX əsrdə faşistlərin, kommunistlərin və liberalların konsepsiyaları keçmişin izah edilməsi və gələcəyin öngörüsündə fərqli mövqelər

sərgiləmişlər...Faşizmin və kommunizmin aradan qalxması ilə azadlığın dəyəri və gücünü üstün tutan liberal konsepsiya önə çıxmışdır (18, s.3).

Konkret cəmiyyət quruculuğunda uzaq ya yaxın tarixin dərslərindən zamanın çağırışlarına uyğun nəticələr çıxarılması, tarixi yaddaşa söykənən milli dövlət quruculuğunda keçmiş təcrübələrin nəzərə alınması olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin irəli sürdüyü azərbaycançılıq fəlsəfəsinin mahiyyətinə nəzər saldıqda biz onu Azərbaycan xalqının qədim və Orta əsrlər dövründən üzü bəri bütöv bir xalq olaraq keçdiyi yolu göz önünə gətiririk, ölkəmizdə vətəncilik və dövlətçilik zəminində bərqərar olmuş, bütün vətəndaşlarımızın və soydaşlarımızın qəlbinə və zehninə hakim olan məntiqi bir təlim kimi qavrayırıq. Təcrübədə onun ildən-ilə necə zəruri, əhəmiyyətli, həyati olduğunu görür, tarixi vətəndə və eləcə də onun hədudlarından kənarda sakin olan soydaşlarımızın Azərbaycan dövlətinə və xalqına münasibətdə milli təəssübkeşlik və ıftixar hissinin yarandığı ilə fəxr edir və bunu dərk edilmiş yüksək vətənpərvərlik nümunəsi kimi qiymətləndiririk. İ.Məmmədzaadənin vurğuladığı kimi, bu fəlsəfənin əsl mahiyyətində bir vacib həqiqət odur ki, Milli Qurtuluşdan başlayan xilaskarlıq, inkişaf, tərəqqi məhz Vətən müharibəsində (27 sentyabr-9 noyabr 2020-ci il), qələbə və postmüharibə dövründə Azərbaycanın yeni geosiyasi reallıqlara etdiyi təsirləri tamlaşdırıb, dolğunlaşdırıb, onu əbədi olaraq xalqın yaddaşına çevirmişdir (12, s.86). Bu mənada tarixin, xüsusilə də şahidi və iştirakçısı, zərərçəkəni və qalibi olduğumuz son dövrün hadisə və proseslərinin fəlsəfəsini dərinlən dərk edib əxz etmək, onu tarixi yaddaş hadisəsinə çevirib gələcək nəsillərə ötürmək olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki məlum olduğu kimi, tarix təkrar olunur, bəzən də çox acımasızcasına. Tarixin obyektiv təhlili və yazıya alınması isə tarixçilərin üzərinə düşən elə vəzifədir ki, burada azacıq tərəfkeşlik edilməsi, ya cari siyasətin tələblərinin nəzərə alınması tarixi şüurun ciddi zədələnməsi ilə yanaşı, cəmiyyətin gələcək inkişaf yoluna da sapdırıcı təsir göstərə bilər.

Nəticə

Müasir tarixi dövrdə tədqiqatçıların tarixə və tarix anlayışına münasibəti müəyyən qədər dəyişmişdir. V.Çörçilin vaxtilə tarixə dair söylədiyi “Tarixin dəyirmanı yavaş üyüdür, lakin doğru üyüdür” kəlamı bu gün də aktuallığını qoruyaraq bu “dəyirman” zamanın çarxı kimi dərin fəlsəfi mənada baxmağı, baş verən hadisə və proseslərdə səbəb-nəticə əlaqəsini görməyi, eyni zamanda “dəyirmançı”nın da rolunu unutmamağı təlqin edir. Bu gün tarix mövzusu vahid bir küll hesab edilməyən, insanın əhatəsində olan və tam nəzəri sahə sayılmayan kompleks tədqiqat obyekti kimi çox ciddi şəkildə tədqiqat prosesinə cəlb edilmişdir. İndiki şəraitdə keçmişdən miras qalan, abstrakt anlam daşıyan, rəvayətləri və hekayələri şərh edən, metafizikaya və miflərə söykənən, Tanrının iradəsini əks etdirən fəlsəfi baxışların əhəmiyyəti get-gedə azalmaqdadır. Fikrimizcə, insanın və cəmiyyətin diqqət mərkəzində olan digər mövzularla bərabər, tarixin, onun fəlsəfəsinin araşdırılıb elmi nəticələrə gəlinməsi, bu nəticələrin real həyat təcrübəsində nəzərə alınması bütövlükdə bəşəriyyətin, xalqların və dövlətlərin sülh və harmoniya şəraitində inkişaf etməsinə müsbət təsir edə bilər. Xüsusilə, 27 sentyabr-9 noyabr 2020-ci il tarixlərində Azərbaycan xalqının 30 il davam edən Ermənistan işğalına qarşı zəfərlə apardığı Vətən müharibəsinin tarixinin fəlsəfi dərinə ehtiyac vardır. Bundan sonra milli təfəkkürü daim canlı və fəal tutmaq üçün yüzlərlə belə suallara cavab verməliyik: 1990-cı illərin əvvəllərində ölkəmizin torpaqlarına niyə sahib çıxmamışdıq, Ermənistanın və onun havadarlarının işğalçı siyasətinin qarşısını nəyə görə ala bilməmişdik, xalqla dövlətin birliliyinə nədən nail ola bilməmişdik, tarixdə şəxsiyyətin roluna nə üçün lazımı qiymət verməmişdik, daxili və xarici düşmənlərin məngənəsində sıxışdırılan gənc Azərbaycan dövlətini, onun ərazi bütövlüyünü və suverenliyini hansı səbəblərə görə qoruya bilməmişdik? Ümid edirik ki, müasir Azərbaycan insanının və cəmiyyətinin inkişafında milli tarix və onun fəlsəfəsinin düzgün istiqamətdə öyrənilməsi zərurəti getdikcə daha çox önə çıxacaq, gələcəyə çıraq tutan keçmişimizin dərsləri müasir dövrün çağırışları zəminində dəyərləndirilib nəzərə alınacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Əhmədli R. Azərbaycanın dövlətçilik fəlsəfəsinə dair, Bakı: Təknur, 2009, 380 s.
2. Əlizadə A. Xristianlıq: tarix və fəlsəfə, ilk çağlar, Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, 171 s.

3. Əsədov A. Kainat və onun inkişaf mərhələləri, Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2019, 240 s.
4. Hacı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi, Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.
5. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik, Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2007, 420 s.
6. Xəlilov S. Tarixin fəlsəfi əsasları, Azərbaycan-2013.- 22 may.- S.4.
7. Qafarov A. Şirinov A. İslam fəlsəfəsi (Orta əsrlər və müasir dövr). Bakı, 2019.
8. Qurbanov F. Mədətli E. Bir millət-iki dövlət: fəlsəfi-tarixi təhlil. Bakı: "Elm və təhsil".
9. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi irs və müasirlik fəlsəfəsi, Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2001, 267 s.
10. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsinin tarixi, Bakı: ŞƏRQ-QƏRB, 2006, 328 s.
11. Məmmədzadə İ.R.. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar, Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı, 2012, s.4-5
12. Məmmədzadə İ. Həsənov S. Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Sabitlik, Qüdrətli dövlət və Qələbənin fəlsəfəsi. Bakı, 2021.
13. Mir Cəlil. İnsanlıq fəlsəfəsi, Bakı: Azərnaşr, 1967, 407 s.
14. Ortaylı İlber. Türklərin qızıl dövrü. Bakı: TEAS PRESS.
15. Rüstəmov Y. Tarix vahid və ardıcıl təkamül prosesi kimi.(F. Fukuyama), Bakı: "Nurlar", 2015.
16. Turan Azər. Turanın Troyaya daxil varmı?, "Ədəbiyyat" qəzeti, 18 iyun 2022.

İngilis dilində

17. A Study of History. By Arnold J. Toynbee. New York: Oxford University Press. 1962.
18. Harari, Yuval Noah. 21 Lessons for the 21st Century. London, Jonathan Cape, 2018.
19. Herodotus. The Histories, translated by George Rawlinson, Copyright © 2013 by Roman Roads Media, LLC Roman Roads Media 739 S Hayes St, Moscow, 629 p.
20. Philosophy of History. First published Sun Feb 18, 2007; substantive revision Tue Nov 24, 2020. <https://plato.stanford.edu/entries/history>.
21. Pitirim A. Sorokin. Arnold J. Toynbee's Philosophy of History, The Journal of Modern History, Published By: The University of Chicago Press, Vol. 12, No. 3 (Sep., 1940), pp. 374-387. <https://www.jstor.org/stable/1874765>.
22. Toynbee, Arnold. The Armenian Atrocities: The Murder of a Nation, with a speech delivered by Lord Bryce in the House of Lords, London; Hodder & Stoughton, 1915.

Rus dilində

23. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва, "Ермак", 2005.

Ərəb dilində

- I. جواد على. المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام، بيروت، 1976-1978.
- II. جوالقي موهوب بن احمد. المعرب من الكلام الاعجمي على حروف المعجم، چاپ احمد محمد شاکر، قاهره، 1389 (1969).
- III. شاکر مصطفى. التاريخ العربی والمورخون، جلد 1، بيروت، 1983.
- IV. صولی محمد بن يحيى. ادب الكتاب، چاپ محمد بهجة الاثری، قاهره، 1341.
- V. محمد بن عبد الرحمن سخاوی. الاعلان بالتوبيخ لمن ذم التاريخ، چاپ فرانتس روزنتال، بغداد، 1382 (1963).

Fars dilində

- VI. راسل برتراند. تاريخ فلسفه غرب، ترجمه نجف دریا بندری، تهران، شرکت سهامی کتاب های جیبی، چاپ اول، 1340، ص 621.
- VII. زرین کوب عبدالحسین. تاريخ در ترازو، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ چهارم، 1375، ص 323.
- VIII. میر محمدی سید ضیاءالدین. نقد وبررسی نظریه توبین بی در فلسفه تاریخ، تاريخ در آئینه پژوهش، سال 7، شماره اول، 1389، ص 141-159.
- IX. یاسپرس کارل. آغاز و انجام تاریخ، ترجمه محمد حسین لطفی، تهران، انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، 1373، ص 371.

ОБ ИСТОРИИ И ФИЛОСОФИИ ИСТОРИИ

Эйнулла Мадатли

Араш Ифтихари

Резюме. Объективное и субъективное явление, называемое «ἱστορία» на древнегреческом языке, «Historia» на латыни, «History» на английском языке, «تاریخ» на арабском языке и «Tarix» на азербайджанском языке, в целом имеет своё собственное значение, предмет, историю и философию. По принципам научного исследования, так же как история и философия является объектом исследования. Таким образом, можно сказать о том, что одновременно изучаются, как история философии, так и философия истории. Философское научное изучение истории, включающее в себя такие смыслы как: время (возраст), пространство, воля Божья, роль человека, начало, конец, ход мироздания, последовательность и события, считаются одними из важнейших направлений философии науки. По мнению современных философов, изучающих философию истории, можно выделить два основных направления этой области.

Первое направление философии истории называется «Спекулятивная философия истории», которая опирается на европейскую философскую традицию. В этой области, имеющей древнюю историю, онтологическая сущность истории изучается в результате приложения к истории особенностей мышления о живых существах. Это означает, что такие темы, как движение истории, направление, дух, тело, начало, конец, поворотные моменты, самостоятельность, роль человека в истории, детерминизм в истории, авторитет, дисциплина, правила и тому подобные вопросы, полностью относятся к теоретической философии истории. Например, философы: Платон (Plato), Святой Августин (Saint Augustinus), Вико, Гегель, Маркс, Шпенглер и Тойнби (Toynbee) выдвинули самостоятельные и прогрессивные мысли об истории, непосредственно относящиеся к теоретической философии истории.

Второе направление философии истории называется «Критическая философия истории», которое возникло в противоположность традиционной философии. Эта область, которую также называют «критическим изучением истории», фактически считается одной из отраслей науки и философии науки, в особом смысле, и которая начала развиваться в Новое время. Следует отметить, что при изучении философии истории, гносеологические аспекты предмета истории фактически изучаются на основе научных принципов, предполагающие применять научные правила и методы к области истории. Отличие истории от других наук (наличие опыта, теории и закономерности в истории, методы исторического исследования, интерпретация истории, роль ценностей в историческом анализе и прогнозировании в истории) считается главной, самой важной темой. Среди ученых, работающих в этой области, научному и критическому изучению истории однозначно посвящены работы таких историков, как: Ранке, Дильтей, Кроче, Коллингвуд, Уолш, Поппер, Гали и Баттерфилд. Безусловно, роль цивилизаций Месопотамии, Древнего Египта, Индии и Китая, а также религий Востока (естественных и небесных светил), оставивших большой след в мировой философии неоспорима, наряду с западными философами, сыгравшими ключевую роль в развитии теоретической философии и научно-критической области истории. Вклад и влияние великих людей, являющихся звёздами истории Восточной мысли: Будда, Зороастр, Конфуций (551–479 до н.э.), Мани, Маздак, Бахманьяр, аль-Бируни, аль-Фараби, Ибн Сина, Низами Гянджеви, ас-Сухраварди, Насими и Физули, оставили след в западной философии (увидеть, который можно в написанных трудах).

В настоящее время, когда мы рассматриваем древность истории Азербайджана (ее значение, исторические личности, философию Азербайджана и вклад Азербайджана в мир исторической мысли) в областях научных исследований по философии истории можно заметить, что имеются большие пробелы. Наша главная цель в этой статье — кратко представить читателям методологический анализ и общую структуру этой области.

Ключевые слова: История, философия, наука, историческая наука, теоретическая философия, философия исторической науки

HISTORY AND THE PHILOSOPHY OF HISTORY

Eynulla Madatli

Arash Eftekhari

Abstract. The objective and subjective phenomenon called "ἱστορία" in ancient Greek, "Historia" in Latin, "History" in English, "تاريخ" in Arabic, and "Tarix" in Azerbaijani, has generally its own meanings, history and philosophy. According to the principles of scientific research, as the history and philosophy of all fields of research are inquired, the history of philosophy and the philosophy of history are studied as well. It would seem that, from a viewpoint of philosophy of history, scientific research is considered to be one of the most important fields of philosophy of science, reflecting the meanings of the time, a place, God's will, a man's role, the beginning, the end, the flow of the universe, sequence and events. According to modern philosophers who study the philosophy of history, there are two main directions in this field.

The first field is called "Speculative Philosophy of History". In this field, which has an old past, the ontological essence of history is studied as a result of the application of the features of living beings to history. This means that topics such as the movement of history, its direction, spirit, body, the beginning, the end, turning points, independence, human role in history, determinism in history, authority, discipline, rules and vice versa belong entirely to the speculative philosophy of history. For instance, the independent and step-by-step ideas of philosophers such as Plato, Saint Augustine, Vico, Hegel, Marx, Spengler, and Toynbee about history reflect topics directly related to the speculative philosophy of history.

The second topic on the philosophy of history is called Critical Philosophy of History. This field is in fact one of the branches of science and philosophy of science, which is developing in a special sense in modern times. It should be noted that when investigating the critical philosophy of history, in fact, the epistemological (enlightenment) aspects of the subject of history are studied on the basis of scientific principles. Thus, it was created as a result of the application of scientific rules and methods to the field of history. In studying the difference between history and other sciences, the investigation of topics such as, the existence of experience, theory and law in history, methods of historical research, interpretation of history, foresight in history and the role of values in historical analysis are among the most important ones. The works of historians such as Ranke, Dilthey, Krüger, Colingwood, Walsh, Popper, Gell and Butterfield are devoted to the scientific and critical study of history. Naturally, along with Western philosophers who played a key role in the development of speculative philosophy and scientific-critical field of history, the role of the civilizations of Mesopotamia, Ancient Egypt, India and China, as well as the celestial and natural religions of the East, who left a great mark on world philosophy, is undeniable. The contributions and influences of the brilliant Eastern thinkers such as Buddha, Zoroaster, Confucius, Mani, Mazdak, Biruni, Farabi, Ibn Sina, Nizami Ganjavi and Fuzuli, can be seen in the works of the Western philosophers. At present, given the antiquity, importance, historical personalities of Azerbaijani history, its philosophy and contribution to the world of historical thinking, there are large gaps in the research areas on the philosophy of history. The main purpose of conducting this research is to provide readers with a brief methodological analysis and general structure of the field.

Keywords: history, Philosophy, Science, The science of history, Theoretical philosophy, Critical Philosophy of History.